

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

Feasibility of Judges' Independent Reliance on the
Constitution as the Sole Legal Basis in their Judgments in
the Iranian Legal System

Authors: Mahdi Farahmand | Mostafa Mansourian

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2024.245960.3510>

امکان‌سنجی استناد مستقل قضات به قانون اساسی در حقوق ایران

نویسندگان: مهدی فرهمند | مصطفی منصوریان

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2024.245960.3510>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

Feasibility of Judges' Independent Reliance on the Constitution as the Sole Legal Basis in their Judgments in the Iranian Legal System

Mahdi Farahmand · LLM in Public Law, Faculty of Judicial Law, University of Judicial Sciences and Administrative Services, Tehran, Iran. farahmandmfarahmand@gmail.com

Mostafa Mansourian · Assistant Professor, Department of Public Law, Faculty of Judicial Law, University of Judicial Sciences and Administrative Services, Tehran, Iran. (Corresponding Author) mansourian@ujsas.ac.ir

Abstract

1. Introduction

Constitutions form the foundational legal framework of nations, establishing the principles that govern state affairs and defining the relationship between the government and its citizens. Adherence to constitutional provisions is crucial for protecting individual freedoms, upholding human dignity, and promoting political and social justice. A key mechanism in enforcing constitutional supremacy is the judiciary's ability to invoke constitutional provisions when adjudicating cases, especially those involving violations of constitutional rights.

Globally, the extent to which courts rely on the constitution varies. In the United States and countries influenced by its legal system, judges frequently base their decisions directly on constitutional provisions, reinforcing the doctrine of constitutional supremacy. In contrast, many European countries with centralized constitutional review systems contest the practice of ordinary judges independently invoking the constitution. This divergence highlights differing views on the judiciary's role in constitutional interpretation and enforcement.

In Iran, which follows a centralized model of constitutional oversight, there is significant debate about whether judges can independently rely on the constitution as the sole basis for their rulings. This study explores this issue,

examining the legal and constitutional grounds that may permit or prohibit judges in the Iranian legal system from basing their decisions solely on constitutional principles.

2. Research Question

The primary research question guiding this study is:

Can judges in the Iranian legal system independently rely on the constitution as the sole and sufficient legal basis for their judicial decisions, rather than merely using it to reinforce their reasoning? Specifically, does the Iranian Constitution permit judges to issue rulings based solely on constitutional provisions without recourse to statutory laws?

3. Research Hypothesis

The study hypothesizes that under Article 166 of the Iranian Constitution, judges have the authority to independently base their rulings on constitutional principles. Article 166 stipulates that judicial verdicts must be well-reasoned and documented with reference to legal codes. The hypothesis asserts that constitutional provisions qualify as "legal codes" within the meaning of this article.

4. Methodology & Framework, if Applicable

To investigate the research question and test the hypothesis, this study employs a doctrinal legal research methodology, focusing on a critical analysis of constitutional texts, statutory laws, judicial practices, and scholarly interpretations within the Iranian legal system.

5. Results & Discussion

The analysis conducted in this study centers on whether judges in the Iranian legal system can independently rely on the constitution as the sole basis for their judicial decisions, particularly under Article 166 of the Iranian Constitution. The findings support the hypothesis that judges do possess this authority. This conclusion emerges from a critical examination of both the textual interpretation of constitutional provisions and the evaluation of counterarguments that challenge this authority.

Firstly, the term "principles" in Article 166 is pivotal. The article mandates that judicial verdicts must be well-reasoned and documented with reference to "principles and laws." The term "principles" can be reasonably interpreted to include constitutional principles. This interpretation is bolstered by the textual analysis of the constitution, where the broad language suggests an inclusive approach to legal sources that judges may reference. Even if one were to interpret "principles" as general legal principles rather than specifically constitutional ones, the constitution's supreme status in the legal hierarchy inherently grants it precedence. Given that constitutional provisions are the

highest form of legal norms, they naturally qualify as foundational principles upon which judicial decisions can be based.

Counterarguments suggest that the constitution's general nature renders it inapplicable without specific legislative elaboration. Critics argue that judges should rely solely on statutory laws for detailed guidance, relegating the constitution to a supportive role in legal reasoning. However, this study finds this argument unpersuasive. The distinction between judicial reliance on the constitution and the implementation of its provisions is significant. Judges can interpret and apply constitutional principles to specific cases without overstepping their mandates, especially when statutory laws are silent, ambiguous, or in conflict with constitutional mandates.

Moreover, concerns about infringing upon the Iranian Guardian Council's authority to interpret the constitution are addressed. The Guardian Council holds the power to provide definitive interpretations of constitutional provisions, which are binding and general in nature. However, the judiciary's reliance on the constitution in individual cases does not necessarily encroach upon this jurisdiction. Judges are tasked with applying the law to the facts before them, and in instances where the Guardian Council has not provided a specific interpretation, judges can and should turn to the constitution to guide their decisions. This practice ensures that constitutional rights and principles are actively upheld within the judiciary, rather than remaining theoretical ideals.

The discussion also highlights that judicial reliance on the constitution enhances the protection of individual rights and reinforces the principle of constitutional supremacy. By allowing judges to base their decisions solely on constitutional provisions, the legal system ensures that all laws and regulations are consistently measured against the highest legal standards. This approach prevents the possibility of statutory laws undermining constitutional guarantees and promotes a more cohesive and just legal system.

6. Conclusion

The term "principles" in Article 166 encompasses constitutional principles, affirming that judges can reference the constitution directly in their verdicts. Even if "principles" were interpreted to mean general legal principles, the constitution's superior status and specific provisions on various issues strengthen the case for its independent use in judicial decisions. The constitution, being a codified legal document, inherently permits judicial reliance unless explicitly excluded.

Arguments suggesting that the constitution's general nature precludes its direct application are found to be unconvincing. Judicial reliance on the constitution is distinct from the legislative process of implementing its provisions. The absence of detailed legislation does not inhibit judges from applying constitutional principles to specific cases. Each constitutional

provision addresses particular issues, often providing sufficient detail to guide judicial reasoning and uphold legislative intent.

Furthermore, judges invoking the constitution do not infringe upon the Guardian Council's jurisdiction to interpret constitutional provisions. The Guardian Council provides general interpretations that are binding across all cases. However, judges retain the authority to apply these provisions to the cases before them, especially in situations where the Council has not addressed specific matters, or new evidence emerges that necessitates judicial consideration of constitutional principles.

Keywords: Constitution, Constitutional Reliance, Judicial Rulings, Legal Principles.

امکان سنجی استناد مستقل قضات به قانون اساسی در حقوق ایران

مهدی فرهمند • دانش‌آموخته کارشناسی ارشد حقوق عمومی، دانشکده حقوق قضایی، دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری، تهران، ایران.
farahmandmfarahmand@gmail.com

مصطفی منصوریان • استادیار، گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق قضایی، دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
mansourian@ujss.ac.ir

چکیده

استنادپذیری قانون اساسی به عنوان عالی‌ترین سند قانونی لازم‌الاجرای کشور امری حائز اهمیت است؛ در غیر این صورت، حقوق و آزادی‌های مصرح مردم در قانون اساسی متروک شده و قانون اساسی به تدریج بی‌اعتبار می‌شود. اصل یکصد و شصت و ششم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مقرر داشته است: «احکام دادگاه‌ها باید مستدل و مستند به مواد قانون و اصولی باشد که بر اساس آن حکم صادر شده است»؛ علی‌هذا، پژوهش حاضر در صدد است با روش توصیفی تحلیلی به این پرسش پاسخ دهد که آیا قضات محاکم می‌توانند در مقام رسیدگی و صدور حکم، اصول قانون اساسی را به‌طور مستقل - و نه در مقام تقویت رأی - مستند آراء خود قرار دهند؟ یافته‌های پژوهش بیان‌گر آن است که دادرسان می‌توانند در رسیدگی قضایی به اصول قانون اساسی به‌عنوان تنها مستند رأی استناد نمایند و عدم استناد ایشان به قوانین عادی در این وضعیت، مخل لزوم مستند بودن احکام دادگاه‌ها به موجب اصل فوق‌الاشعار نیست.

واژگان کلیدی: قانون اساسی، استنادپذیری قانون اساسی، مستند بودن آراء قضایی، اصول حقوقی.

مقدمه

قانون اساسی هر کشور نظم‌دهنده همه امور و شئون آن کشور و بیان‌کننده روابط فرمانروایان و فرمان‌برداران آن جامعه است. التزام عملی به اجرای قانون اساسی، آزادی و حرمت افراد را تضمین و موجبات تلاش برای نیل به عدالت سیاسی و اجتماعی را فراهم می‌کند (هاشمی، ۱۳۸۲، ص. ۱۶۶). امکان مراجعه به محاکم در مواجهه با تصمیمات ناقض قانون اساسی و استناد به قانون اساسی توسط دادگاه‌ها به‌طور انکارناپذیری در تضمین برتری قانون اساسی اثرگذار است (امامی و شاکری، ۱۳۹۶، ص. ۱۷). چنانچه استناد به قانون اساسی توسط دادگاه‌ها انجام نشود، بخش اعظمی از اصول قانون اساسی که مربوط به حقوق مردم است، مورد توجه قرار نمی‌گیرد؛ البته استناد به قانون اساسی در کشورهای مختلف متفاوت است. در ایالات متحده آمریکا و کشورهای که از آن تأثیر پذیرفته‌اند، استناد به قانون اساسی توسط دادگاه‌های دادگستری به‌صورت گسترده جریان دارد و قضات این کشور می‌توانند آرای خود را مستند به مندرجات قانون اساسی صادر کنند (عباسی لاهیجی، ۱۳۹۶، ص. ۸۴)، اما در عمده کشورهای اروپایی که از سنت الگوی متمرکز دادرسی اساسی (اعم از قضایی و غیرقضایی) پیروی می‌کنند، استناد قضات محاکم عادی به قانون اساسی محل مناقشه است (قاضی، ۱۳۹۳، ص. ۵۲). این مسئله در نظام حقوقی ایران که از الگوی متمرکز نظارت اساسی (یعنی نظارت بر مصوبه یا قانون مبنی بر عدم مغایرت با قانون اساسی) تبعیت می‌کند نیز به‌طور جدی مورد تردید است. بر همین اساس، این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و از طریق مراجعه به منابع کتابخانه‌ای در پی پاسخ به این پرسش است که آیا قضات دادگاه‌ها در نظام حقوق ایران می‌توانند در مقام صدور رأی به‌طور مستقل - و نه در راستای تقویت نظر - به قانون اساسی استناد کنند یا خیر؟ فرضیه نگارندگان این است که بر مبنای اصل ۱۶۶ قانون اساسی، قضات می‌توانند در مقام صدور رأی، اصول قانون اساسی را به‌طور مستقل مستند قرار دهند و به صدور حکم اقدام کنند.

در خصوص این موضوع، تحقیقاتی چند توسط برخی نویسندگان صورت گرفته است. پاره‌ای از حقوق‌دانان (ضرونی و همکاران، ۱۴۰۱، صص. ۶۹-۱۰۵) به پرسش این پژوهش پرداخته‌اند، اما دلایل را به‌طور کافی بررسی نکرده و به‌جای اثبات استنادپذیری، به ارائه راهکار برای افزایش استناد پرداخته‌اند. این اثر با رویکردی تطبیقی به بررسی عوامل مؤثر بر استنادپذیری اصول قانون اساسی در محاکم و طرح مطالبی مانند ابطال یا عدم اجرای قوانینی یا مقررات مغایر با قانون

اساسی توسط محاکم پرداخته است که اساساً موضوع پژوهش حاضر نیست و بحث مستقل دیگری را می‌طلبد. برخی دیگر (علم‌الهدی و مهرپور، ۱۳۹۶، صص. ۲۱۵-۲۳۴؛ سودمندی، ۱۳۹۷، صص. ۲۶۱-۲۸۹؛ رضایی، ۱۳۹۶، صص. ۲۲-۳۸) نیز صلاحیت محاکم در استناد به قانون اساسی را تنها در خصوص دیوان عدالت اداری و آن هم بیشتر از حیث عدم مغایرت مقررات با قانون اساسی بررسی کرده‌اند. پاره‌ای از آثار (منصوریان و فرهنگد، ۱۴۰۳، صص. ۱۵۴-۱۳۳) نیز موضوع استناد به قانون اساسی را از حیث عدم اجرای قوانین با آن - و نه از حیث استناد به قانون اساسی در مقام صدور رأی که موضوع این پژوهش است - مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌اند. بدین ترتیب، آثار یادشده موضوع استناد مستقل به قانون اساسی را به تفصیل مورد بررسی قرار نداده‌اند و عمدتاً در ارتباط با کلیاتی از موضوع یا اجزایی از آن - خاصه صلاحیت دیوان عدالت اداری - قلم زده‌اند. این در حالی است که پژوهش پیش رو به‌طور مشخص به تحلیل و ارزیابی استناد مستقل به قانون اساسی در تمام محاکم پرداخته است.

در راستای پاسخ به پرسش پژوهش، نخست ادله‌ای را که در رد فرضیه این نوشتار گفتنی و مثبت عدم استنادپذیری مستقل قانون اساسی در مقام صدور رأی هستند، بررسی می‌کنیم (۱). در گام بعد، به دلایلی که امکان‌پذیری استناد قضات به قانون اساسی را اثبات می‌کند، می‌پردازیم (۲)؛ البته لازم به توضیح است چون عملاً استناد به قانون اساسی در راستای تقویت نظر و مستدل‌تر کردن رأی با عدم استنادپذیری مستقل قانون اساسی تفاوتی ندارد و تمام اندیشمندان متفق‌القول هستند که استناد به قانون اساسی در راستای تقویت نظر ایرادی ندارد، در این تحقیق تنها عدم استنادپذیری مستقل و قابلیت استناد مستقل قانون اساسی را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۱. دلایل عدم امکان استناد مستقل قضات به قانون اساسی در صدور رأی

در خصوص استنادناپذیری قانون اساسی در دادگاه‌های دادگستری می‌توان به کلی بودن قانون اساسی، عدم دلالت لفظ قانون در اصل ۱۶۶ به قانون اساسی، ایجاد مداخله در صلاحیت شورای نگهبان، اعمال نظارت اساسی مضاعف و پدیداری تشتت در آرای قضات و اجرا نکردن قوانین عادی به‌عنوان مهم‌ترین ادله اشاره کرد که در ادامه توضیح آن‌ها خواهد آمد.

۱.۱. کلی بودن قانون اساسی و لزوم تکمیل آن توسط قانون عادی

قانون اساسی به‌مثابه عالی‌ترین سند حقوقی و البته والاترین میثاق سیاسی موجود در هر کشور

است که مهم‌ترین اصول، هنجارها و ارزش‌های هر جامعه را دربردارد و ملازمه قدرت و آزادی را از طریق تحدید قوا و تضمین حق‌ها ایجاد می‌کند. براین اساس، لازم است انتظار صحیحی از قانون اساسی داشت و تنظیم روابط در سطوح فروتر اعم از امور کیفری، حقوقی، اداری و... را به قوانین و مقررات مادون قانون اساسی سپرد. در چنین وضعیتی، استناد به اصل قانون اساسی در کنار استناد به قانون عادی بی‌مورد است، اما می‌توان در راستای تقویت رأی به اصل قانون اساسی استناد کرد (ضرونی و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۹۵). به همین ترتیب، می‌توان ادعا کرد که قانون اساسی، قانونی کلی است و باید به صورت کلی باقی بماند. در تأیید این رویکرد می‌توان به اصول متعددی از قانون اساسی (مانند اصول ۲۴ و ۳۳) اشاره کرد که برای اجرایی شدن به قانون عادی ارجاع داده‌اند. جدا از این، بسیاری از اصول دیگر نیز برای اجرایی شدن - به رغم عدم تصریح در قانون اساسی به تکلیف قانون‌گذار عادی - به تقدیم لایحه دولت یا طرح قانونی نیاز داشته و دارند و به خودی خود قابل اجرا نیستند؛ البته در بسیاری از موارد نیز حکم ناشی از اصل قانون اساسی با حکم ناشی از قانون‌گذاری عادی در آن موضوع هماهنگی و اتفاق نظر کامل دارد. برای مثال، آنچه در اصل ۳۷ قانون اساسی^۱ بیان شده، در ماده ۴ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ نیز آمده است.^۲

۲.۱. دلالت لفظ قانون و مشتقات آن در اصول قانون اساسی به قوانین عادی

یکی از ادله‌ای که ممکن است در ممنوعیت استناد محاکم به قانون اساسی اقامه شود، تمسک به اصول ۱۶۶ و ۱۶۷ قانون اساسی^۳ و این استنباط است که اراده قانون‌گذار اساسی، لزوم استناد

۱. اصل ۳۷: «اصل، براءت است و هیچ‌کس از نظر قانون مجرم شناخته نمی‌شود، مگر اینکه جرم او در دادگاه صالح ثابت شود».

۲. ماده ۴: «اصل، براءت است. هرگونه اقدام محدودکننده، سالب آزادی و ورود به حریم خصوصی اشخاص جز به حکم قانون و با رعایت مقررات و تحت نظارت مقام قضایی مجاز نیست و در هر صورت، این اقدامات نباید به گونه‌ای اعمال شود که به کرامت و حیثیت اشخاص آسیب وارد کند».

۳. اصل ۱۶۶: «احکام دادگاه‌ها باید مستدل و مستند به مواد قانون و اصولی باشد که بر اساس آن حکم صادر شده است».

اصل ۱۶۷: «قاضی موظف است کوشش کند حکم هر دعوی را در قوانین مدونه بیابد و اگر نیابد با استناد به منابع معتبر اسلامی یا فتاوی معتبر، حکم قضیه را صادر کند و نمی‌تواند به بهانه سکوت یا نقص یا اجمال یا تعارض قوانین مدونه از رسیدگی به دعوی و صدور حکم امتناع ورزد».

آرای محاکم به «قوانین عادی» یا به تعبیر دیگر، «قوانین مصوب مجلس شورای اسلامی» است و این موضوع شامل قانون اساسی نمی‌شود. به بیان دیگر، لفظ «قانون اساسی» مشمول عنوان «قانون» یا «قوانین» نمی‌شود و دو واژه اخیر تنها به قوانین مادون قانون اساسی اختصاص دارد. قانون اساسی ایران هرگاه خواسته به قانون اساسی اشاره کند، به صراحت بیان کرده و در هیچ‌یک از اصول قانون اساسی، قانون اساسی را با دیگر قوانین جمع نبسته است.

از سوی دیگر، اساساً نمی‌توان به این متن سیاسی، «قانون» اطلاق کرد؛ زیرا به طور معمول در دیگر زبان‌ها به واژه «کنستیتوسیون»، «قانون» اطلاق نمی‌شود. بنابراین، به نظر نمی‌رسد که بتوان لفظ قوانین را شامل قانون اساسی نیز دانست (آقایی طوق و لطفی، ۱۴۰۰، ص. ۲۸۳). در تأیید این گزاره می‌توان اظهار داشت که بررسی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران بیان می‌کند که الفاظ صراحتاً دال بر قانون اساسی، دست‌کم ۲۰ مرتبه به کار گرفته شده‌اند که در آن‌ها به طور مستقیم لفظ «قانون اساسی» یا «این قانون» تصریح شده است.^۱ همچنین، در ۵ اصل به طور مشخص از عناوین «قانون اساسی» و «قانون یا قوانین» در عرض یکدیگر استفاده شده است. به بیان دیگر، از یک عنوان مطلق برای اشاره به همه هنجارهای لازم‌الاجرای کشور از جمله قانون اساسی استفاده نشده است.^۲ قانون اساسی در حداقل ۵۲ اصل نیز به استخدام واژه «قانون» یا «قوانین» مبادرت کرده که به صراحت لفظ یا دلالت منطقی مشخص است منظور از آن‌ها، مصوبات مجلس شورای اسلامی است.^۳ البته گفتنی است که در یک مورد یعنی اصل ۱۰۸، لفظ «قانون»

۱. ن. ک به: اصول ۴، ۶، ۷، ۵۷، ۶۵، ۶۷، ۷۱، ۷۲، ۸۵، ۹۱، ۹۴، ۹۶، ۹۸، بند ۹ اصل ۱۱۰، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۳۲ و ۱۷۷.

۲. اصل ۴: «... این اصل بر اطلاق یا عموم همه اصول قانون اساسی و قوانین و مقررات دیگر حاکم است...» اصل ۷: «... موارد، طرز تشکیل و حدود اختیارات و وظایف شوراها را این قانون و قوانین ناشی از آن معین می‌کند.» اصل ۷۱: «مجلس شورای اسلامی در عموم مسائل در حدود مقرر در قانون اساسی می‌تواند قانون وضع کند.» اصل ۷۲: «مجلس شورای اسلامی نمی‌تواند قوانینی وضع کند که با اصول و احکام مذهب رسمی کشور یا قانون اساسی مغایرت داشته باشد.» اصل ۱۲۲: «رئیس‌جمهوری در حدود اختیارات و وظایفی که به موجب قانون اساسی یا قوانین عادی به عهده دارد...».

۳. نک: بندهای ۷ و ۱۴ اصل ۳ و اصول ۷، ۸، ۱۳، ۲۰، ۲۲، ۲۵، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۴، ۴۷، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۶۴، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۱۶، ۱۱۸، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۹، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۶، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۱، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷.

به‌طور استثنایی در معنایی خاص به کار رفته است که منظور از آن، مصوبه مجلس شورای اسلامی نیست، بلکه مصوبه‌ای است که در رابطه با مجلس خبرگان، در دوره اول توسط فقهای شورای نگهبان و با تأیید رهبر و از آن به بعد، توسط خود مجلس خبرگان به تصویب می‌رسد.^۱ به استثنای اصل ۱۰۸ در موارد یادشده، در اصولی مانند ۷۳ و ۱۲۲ به کاربردن قید «عادی» مشخصاً بیان می‌کند که منظور، قوانین مصوب مجلس شورای اسلامی است.^۲ همچنین در مواردی مانند اصل ۲۴، ذیل اصل ۴۴ و اصل ۴۷، مجلس شورای اسلامی به‌صراحت مکلف به قانون‌گذاری شده است. از این رو به‌هیچ‌وجه از این حیث محل تردید و ابهام نیستند.^۳ در برخی موارد نیز با توجه به قرائن و امارات حالیه می‌توان ادعا کرد که به‌طور قطع منظور از لفظ قانون یا قوانین، مصوبات مجلس شورای اسلامی است. برای مثال، می‌توان به ذیل اصل ۹ اشاره کرد^۴ که هرچند لفظ «قوانین» صراحتی در قوانین عادی ندارد، اما از سیاق اصل می‌توان استنباط کرد که مقصود همان است. در این اصل مشخص است اینکه «هیچ مقامی حق ندارد با وضع قانون، آزادی‌های مشروع را سلب کند»، سطحی مادون قانون اساسی است و اساساً قانون اساسی در مقامی است که احصای حقوق و آزادی‌ها و ممنوعیت سلب آن‌ها را ابراز داشته است. اصل ۲۵ قانون اساسی نیز چنین است.^۵ در این اصل ضمن اعلام ممنوعیت هرگونه تجسس، به جواز انجام دادن آن بر مبنای قانون

۱. اصل ۱۰۸: «قانون مربوط به تعداد و شرایط خبرگان، کیفیت انتخاب آن‌ها و آیین‌نامه داخلی جلسات آنان برای نخستین دوره باید به‌وسیله فقهای اولین شورای نگهبان تهیه و با اکثریت آرای آنان تصویب شود و به تصویب نهایی رهبر انقلاب برسد. از آن پس، هرگونه تغییر و تجدیدنظر در این قانون و تصویب سایر مقررات مربوط به وظایف خبرگان، در صلاحیت خود آنان است.»

۲. اصل ۷۳: «شرح و تفسیر قوانین عادی در صلاحیت مجلس شورای اسلامی است.» اصل ۱۲۲: «رئیس‌جمهوری در حدود اختیارات و وظایفی که به‌موجب قانون اساسی یا قوانین عادی به عهده دارد...»

۳. اصل ۲۴: «نشریات و مطبوعات در بیان مطالب آزادند مگر آنکه مغل به مبانی اسلام یا حقوق عمومی باشد. تفصیل آن را قانون معین می‌کند.» ذیل اصل ۴۴: «... تفصیل ضوابط و قلمرو و شرایط هر سه بخش را قانون معین می‌کند.» اصل ۴۷: «مالکیت شخصی که از راه مشروع باشد، محترم است. ضوابط آن را قانون معین می‌کند.»

۴. اصل ۹: «... هیچ مقامی حق ندارد به نام حفظ استقلال و تمامیت ارضی کشور، آزادی‌های مشروع را هرچند با وضع قوانین و مقررات سلب کند.»

۵. اصل ۲۵: «بازرسی و نرساندن نامه‌ها، ضبط و فاش کردن مکالمات تلفنی، افشای مخابرات تلگرافی و تلکس، سانسور، عدم مخایره و نرساندن آن‌ها، استراق سمع و هرگونه تجسس ممنوع است مگر به حکم قانون.»

تصریح شده است. در این خصوص نیز اطلاق لفظ قانون قابل تمسک نیست؛ زیرا اولاً، این اصل در مقام شناسایی نفس این ممنوعیت بوده و ثانیاً، در اصول دیگر قانون اساسی در این خصوص به موارد مجاز اشاره نشده است. از این رو مواردی که به تجویز تجسس می‌پردازند، باید توسط قانون‌گذار عادی مشخص شوند.

شورای نگهبان نیز در نظر تفسیری ناظر بر اصل ۱۳۸ قانون اساسی^۱، واژه «قوانین» مندرج در ذیل اصل را قابل تسری به قانون اساسی ندانسته و در نتیجه، ریاست مجلس شورای اسلامی را فاقد مسئولیت تطبیق مصوبات دولت با قانون اساسی اعلام کرده است؛ توضیح اینکه، در سال ۱۳۷۰ رئیس وقت مجلس شورای اسلامی در نامه‌ای خطاب به شورای نگهبان بر مبنای ضرورت و اهمیت بیشتر مطابقت مقررات دولتی با قانون اساسی، نسبت به مطابقت آن‌ها با قوانین عادی و با نظر به عدم پیش‌بینی مقام یا نهادی برای نظارت بر مصوبات از حیث مطابقت با قانون اساسی، ضمن اشاره به صلاحیت رئیس مجلس به موجب اصل ۱۳۸ قانون اساسی، خواستار نظر تفسیری شورای نگهبان در این رابطه شد. در پاسخ، شورای نگهبان در نظر تفسیری شماره ۲۱۰۱ مورخ ۱۳۷۱/۶/۱۵ چنین مقرر داشت که «کلمه قوانین مذکور در ذیل اصل ۱۳۸ قانون اساسی شامل قانون اساسی نمی‌شود».

در پایان این قسمت گفتنی است که این سخن که لفظ «اصول» در اصل ۱۶۶ قانون اساسی مبین صلاحیت دادگاه‌ها در استناد به قانون اساسی است، درست نیست؛ زیرا اگر چنین موضوعی مورد نظر قانون‌گذار اساسی بود، همان‌گونه که در دیگر اصول بدان توجه داشته و چنین رویه‌ای را اخذ کرده است، به صراحت به آن تأکید می‌کرد. شورای نگهبان نیز در همین راستا، استنباط اصول

۱. اصل ۱۳۸: «افزون بر مواردی که هیئت وزیران یا وزیری مأمور تدوین آیین‌نامه‌های اجرایی قوانین می‌شود، هیئت وزیران حق دارد برای انجام وظایف اداری و تأمین اجرای قوانین و تنظیم سازمان‌های اداری به وضع تصویب‌نامه و آیین‌نامه بپردازد. هر یک از وزیران نیز در حدود وظایف خویش و مصوبات هیئت وزیران، حق وضع آیین‌نامه و صدور بخش‌نامه را دارد، ولی مفاد این مقررات نباید با متن و روح قوانین مخالف باشد. دولت می‌تواند تصویب برخی از امور مربوط به وظایف خود را به کمیسیون‌های متشکل از چند وزیر واگذار کند. مصوبات این کمیسیون‌ها در محدوده قوانین پس از تأیید رئیس‌جمهوری لازم‌الاجراست. تصویب‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌های دولت و مصوبات کمیسیون‌های مذکور در این اصل، ضمن ابلاغ برای اجرا به اطلاع رئیس مجلس شورای اسلامی می‌رسد تا در صورتی که آن‌ها را بر خلاف قوانین بیابد، با ذکر دلیل برای تجدیدنظر به هیئت وزیران بفرستد».

حقوقی از اصل ۱۶۶ را مغایر قانون اساسی قلمداد نکرده است. ماده ۳ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی مصوب ۱۳۷۹، به صراحت لفظ «اصول» مندرج در اصل ۱۶۶ قانون اساسی را محدود به «اصول حقوقی» دانسته و با این اقدام، «اصول قانون اساسی» را از شمول این اصل مستثنا کرده که بدون ایراد شورای نگهبان تأیید شده است (اظهارنظر شماره ۷۸/۲۱/۴۹۱۱ مورخ ۱۳۷۸/۴/۸ شورای نگهبان در خصوص لایحه آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب (در امور مدنی)).

۳.۱. مداخله در صلاحیت شورای نگهبان مبنی بر تفسیر قانون اساسی

دلیل دیگر در عدم پذیرش استنادپذیری قانون اساسی در محاکم، اختصاص تفسیر قانون اساسی به شورای نگهبان مطابق اصل ۹۸ است.^۱ براین اساس، قضات حق استناد به قانون اساسی را ندارند؛ زیرا مقدمه استناد به قانون اساسی تفسیر آن است. بنابراین، چون هیچ‌گاه در ذهن مقنن اساسی نبوده است که قاضی بتواند قانون اساسی را تفسیر کند یا بخواهد به آن استناد کند، این موضوع را در قانون اساسی بیان نکرده است، اما در خصوص قوانین عادی چون مقنن اساسی قصد داشته است که قاضی قوانین را تفسیر و اجرا کند، در اصل ۷۳ قانون اساسی^۲ امکان تفسیر قضایی را جدا از تفسیر مجلس شورای اسلامی برای قاضی بیان داشته است (پژوهشکده حقوق عمومی و بین‌الملل پژوهشگاه قوه قضائیه، ۱۳۹۲، صص. ۳۹ و ۴۶). بنابراین، اگر قانون عادی نباشد، قانون اساسی به تنهایی قابلیت اجرا ندارد؛ زیرا قاضی در مقامی نیست که مستقیماً بتواند به قانون اساسی استناد کند و حکم خود را بر آن اساس صادر کند. شورای نگهبان در همین ارتباط در مقام تطبیق مصوبات مجلس با قانون اساسی، استناد به قواعد برتری مانند قانون اساسی را در فرایند دادرسی درست ندانسته است. برای مثال، در فرضی که مجلس شورای اسلامی نظارت بر مقررات را از حیث مغایرت با قانون اساسی به موجب بند ۱ ماده ۱۲ لایحه تشکیلات و آیین دادرسی دیوان

۱. اصل ۹۸: «تفسیر قانون اساسی به عهده شورای نگهبان است که با تصویب سه‌چهارم آنان انجام می‌شود».

۲. اصل ۷۳: «شرح و تفسیر قوانین عادی در صلاحیت مجلس شورای اسلامی است. مفاد این اصل مانع از تفسیری که دادرسان در مقام تمییز حق از قوانین می‌کنند، نیست».

عدالت اداری مصوب ۱۳۸۹^۱ در صلاحیت هیئت عمومی دانست، شورای نگهبان به موجب بند ۴ نظر شماره ۳۰/۹۰/۴۳۲۱۳ مورخ ۱۳۹۰/۵/۲۵، تعمیم کلمه قانون به قانون اساسی را مغایر با اصل ۱۷۰ قانون اساسی^۲ اعلام کرد.

۴.۱. اعمال نظارت اساسی مضاعف توسط شورای نگهبان و قضات

نپذیرفتن استناد قضات به قانون اساسی را بر مبنای نوع ساختار نظام حقوقی ایران نیز می‌توان توجیه کرد؛ زیرا لازمه استناد این است که اگر قاضی با قانون عادی مغایر با قانون اساسی روبه‌رو شد، از استناد به آن اجتناب ورزد مانند ایالات متحده آمریکا و به‌طورکلی، برخی کشورها که از حقوق کامن‌لا تبعیت می‌کنند. رسیدگی به تعارض قوانین عادی با قانون اساسی جز در موارد استثنایی به صورت ایراد است و تمام دادگاه‌ها مکلف‌اند چنانچه یکی از طرفین به تعارض قانون عادی با قانون اساسی ایراد بگیرد، موضوع را مورد رسیدگی قرار دهند و در صورت تعارض با قانون اساسی از اجرای آن خودداری کنند؛ البته اگر دعوی در دیوان عالی که عالی‌ترین مرجع قضایی ایالات متحده است، مطرح باشد، رأی این دیوان بر تمام دادگاه‌ها لازم‌الاتباع است. به این ترتیب، قانونی که مغایر و معارض قانون اساسی تشخیص داده شود، قابل اجرا نیست و اعتبار خود را از دست می‌دهد. (حبیب‌زاده، ۱۳۹۵، صص. ۲۷۷-۲۷۹). این در حالی است که در ایران تمام مصوبات مجلس شورای اسلامی به صورت پیشینی از حیث عدم مغایرت با قانون اساسی، مورد بررسی شورای نگهبان قرار گرفته است و بررسی دوباره آن‌ها از این نظر توسط قضات موجه قلمداد نمی‌شود. به بیان دیگر، صلاحیت نظارت اساسی مختص شورای نگهبان است و قضات هیچ صلاحیتی در این خصوص ندارند.

برای درک دقیق‌تر موضوع، اشاره به قانون اساسی مشروطه خالی از لطف نیست که در آن برای نظارت بر مصوبات قوه مقننه از حیث مغایرت با قانون اساسی هیچ‌گونه تعیین تکلیف نشده

۱. بند ۱ ماده ۱۲: «رسیدگی به شکایات، تظلمات و اعتراضات اشخاص حقیقی یا حقوقی از آیین‌نامه‌ها و سایر نظامات و مقررات دولتی و شهرداری‌ها از حیث مخالفت مدلول آن‌ها با شرع یا قانون اعم از اساسی و عادی».

۲. اصل ۱۷۰: «قضات دادگاه‌ها مکلف‌اند از اجرای تصویب‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌های دولتی که مخالف با قوانین و مقررات اسلامی یا خارج از حدود اختیارات قوه مجریه است، خودداری کنند و هرکس می‌تواند ابطال این‌گونه مقررات را از دیوان عدالت اداری تقاضا کند».

بود (هرچند به موجب اصل ۲ متمم قانون اساسی مشروطه^۱، نظارت شرعی وجود داشت) و پیوسته این اختلاف بین اندیشمندان وجود داشت که اختیار نظارت اساسی بر قوانین بر عهده دادگاه‌هاست یا نهادهای دیگر این وظیفه را بر عهده دارند (آزمایش، ۱۳۵۰، ص. ۱۱). این در حالی است که در وضعیت کنونی با وجود شورای نگهبان، اعمال نظارت اساسی توسط قضات باید منتفی تلقی شود.

همچنین، پذیرش نظارت اساسی توسط قضات، به تشدّد آرا و عدم اجرای قوانین عادی و صدور احکام متفاوت در موضوعی واحد منجر می‌شود؛ زیرا ممکن است قاضی در موضوعی با پذیرفتن نظر شورای نگهبان مبنی بر عدم مغایرت قانون عادی با قانون اساسی به قانون عادی استناد و بر اساس آن، حکمی صادر کند و قاضی دیگر با اعتقاد به تعارض قانون مورد استناد با قانون اساسی در همان موضوع به قانون اساسی استناد کند و با کنار گذاشتن قانون عادی به صدور حکمی دیگر مبادرت کند (تقی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۱۲۷). در عین حال، مشخص است که وظیفه قضات اجرای قوانین مصوب مجلس است و اعتقاد به امکان‌پذیری استناد مستقیم و مستقل به قانون اساسی موجب نادیده گرفتن قانون عادی توسط قضات می‌شود.

۲. اصل ۲ متمم قانون اساسی مشروطه: «مجلس مقدس شورای ملی که به توجّه و تأیید حضرت امام عصر (عجل‌الله فرجه) و بذل مرحمت اعلی حضرت شاهنشاه اسلام (خلدالله سلطانه) و مراقبت حجج اسلامیه (کنزالله امثالهم) و عامه ملت ایران تأسیس شده است، باید در هیچ عصری از اعصار، مواد قانونیه آن مخالفتی با قواعد مقدسه اسلام و قوانین موضوعه حضرت خیرالانام (صلی‌الله علیه و آله و سلم) نداشته باشد. معین است که تشخیص مخالفت قوانین موضوعه با قواعد اسلامیه بر عهده علمای اعلام (ادم‌الله برکات وجودهم) بوده و هست. لهذا رسماً مقرر است در هر عصری از اعصار، هیئتی که کمتر از پنج نفر نباشد، از مجتهدین و فقهای متدینین که مطلع از مقتضیات زمان هم باشند، به این طریق که علمای اعلام و حجج اسلام مرجع تقلید شیعه اسلام، بیست نفر از علما را که دارای صفات مذکوره باشند، به مجلس شورای ملی معرفی کند. پنج نفر از آنها را یا بیشتر، به مقتضای عصر، اعضای مجلس شورای ملی بالاتفاق یا به حکم قرعه تعیین کرده، به سمت عضویت بشناسند تا موادی را که در مجلسین عنوان می‌شود، به دقت مذاکره و غوررسی کنند. هر یک از آن مواد معنونه که مخالفت با قواعد مقدسه اسلام داشته باشد، طرح ورود کنند که عنوان قانونیت پیدا نکند و رأی این هیئت علما در این باب مطاع و متبع خواهد بود و این ماده تا زمان ظهور حضرت حجت عصر (عجل‌الله فرجه) تغییرپذیر نخواهد بود».

۲. ادله در پذیرش استناد مستقل قضات به قانون اساسی

در رابطه با اینکه قضات می‌توانند به قانون اساسی استناد کنند و نوع استناد به قانون اساسی به صورت مستقل باشد، جزئی بودن اصول قانون اساسی و مانع نبودن وصف کلیت در استنادپذیری، عدم انحصار دلالت لفظ قانون به قوانین عادی در قانون اساسی، عدم مداخله در اعمال صلاحیت شورای نگهبان و پذیرش نظارت اساسی مجدد توسط قضات در برخی فروع به شرح زیر قابل بیان هستند.

۲.۱. جزئی و استنادپذیر بودن اصول قانون اساسی

این سخن که قانون اساسی چون کلی است، قابلیت استناد ندارد و برای عمل به آن باید جزئیاتش بیان شود، پذیرفتنی نیست. در واقع باید توجه داشت که اولاً، «استناد به قانون اساسی» در آرای قضات با «اجرا کردن اصول قانون اساسی» تفاوت دارد و در اجراست که عدم ذکر جزئیات موجب مشکل می‌شود و این موضوع مانعی در استناد کردن قاضی به وجود نمی‌آورد (پژوهشکده حقوق عمومی و بین‌الملل پژوهشگاه قوه قضائیه، ۱۳۹۲، ص. ۲۵). ثانیاً، تمام اصول قانون اساسی کلی نیستند، بلکه هریک از اصول قانون اساسی حاوی موضوع و مسئله‌ای محوری و مشخص است که این موضوع ممکن است به اصول و مبانی نظام، حقوق و آزادی‌ها، صلاحیت قوا و نهادهای اساسی و روابط قوا با یکدیگر مربوط باشد. از این رو نفس امکان استنادپذیری به این موضوعات و مسائل انکارناپذیر است. جدا از این، اصول قانون اساسی در بسیاری از موارد به جزئیات نیز ورود کرده و تفصیلاتی را به طور مشخص بیان کرده است. برای مثال، اصل ۱۶ قانون اساسی^۱ که در خصوص «عربی بودن قرآن، علوم و معارف اسلامی» و «آمیختگی کامل ادبیات فارسی با زبان عربی» به عنوان موضوع کلیدی سخن رانده، حاوی جزئیاتی مشخص یعنی «الزام به فراگیری زبان عربی در تمام رشته‌ها و همه کلاس‌ها پس از دوره ابتدایی تا پایان دوره متوسطه» است که استنادپذیری آن در دادگاه‌ها از این حیث با مانعی مواجه نیست. حقوق و آزادی‌های شهروندان در فصل ۳ قانون اساسی نیز مثال‌های بسیار حائز اهمیتی هستند که در بسیاری موارد،

۱. اصل ۱۶: «زآنجا که زبان قرآن و علوم و معارف اسلامی، عربی است و ادبیات فارسی کاملاً با آن آمیخته است، این زبان باید پس از دوره ابتدایی تا پایان دوره متوسطه در همه کلاس‌ها و در همه رشته‌ها تدریس شود».

تضمین آن‌ها مستلزم امکان استناد به اصول قانون اساسی است و امکان‌ناپذیری این موضوع، می‌تواند خدشه یا حتی تعطیلی حق‌ها و آزادی‌ها را در پی داشته باشد.

نکته سوم نیز اینکه، قطع نظر از نکات بالا، اساساً به نظر می‌رسد قانون اساسی وفق اصل ۱۶۶، منعی در استناد محاکم به موارد دارای وصف کلی نداشته و حتی به جواز آن نظر داده است. اصل ۱۶۶ به لزوم مستند و مستدل بودن احکام دادگاه‌ها به مواد قانون و «اصول» تصریح کرده است. چنانچه مقصود از لفظ اصول را اعم از اصول قانون اساسی بدانیم که مدعا اثبات شده خواهد بود، اما اگر اصول را تنها منصرف به اصول حقوقی - و نه اصول قانون اساسی - تلقی کنیم، باز هم مدعای یادشده تأیید می‌شود؛ زیرا اصول حقوقی حسب قاعده دارای وصف کلیت هستند و در نبود ماده یا مواد قانونی قابل استناد یا وجود اجمال و ابهام در خصوص آن‌ها، مورد استناد قرار می‌گیرند. (پژوهشکده حقوق عمومی و بین‌الملل پژوهشگاه قوه قضائیه، ۱۳۹۲، ص. ۲۴). بنابراین، از حیث کلی بودن قانون اساسی - که خود این ادعا همان‌طور که گفته شد، درست نیست - نمی‌توان غیرقابل استناد بودن اصول قانون اساسی را در محاکم نتیجه گرفت و اصل ۱۶۶ تأییدی بر این ادعا به شمار می‌آید؛ البته اساساً نمی‌توان بر کلی بودن همه اصول قانون اساسی به معنای استنادناپذیری بون آن‌ها به‌عنوان یک اصل صحت گذاشت. بله؛ قانون اساسی به دلیل قرارگیری در سطح عالی‌ترین هنجار حقوقی-سیاسی کشور واجد میزانی از کلیت است و به‌درستی باید چنین باشد. قانون اساسی باید در خصوص مهم‌ترین موضوعات مربوط به ساخت، اجرا و پایش قدرت و نیز حقوق و آزادی‌های مردم و تضمین آن‌ها به‌طورکلی تعیین تکلیف کند تا قاطبه مردم و گروه‌های فکری و سیاسی نسبت به آن پذیرش داشته باشند و کمترین خدشه را به آن وارد سازند. این در حالی است که ورود هرچه بیشتر در جزئیات، دستیابی به وفاق را دشوار و احتمال عدم پذیرش برخی از افراد جامعه و گروه‌ها را بیشتر می‌سازد. از این‌رو قانون اساسی به‌درستی از کلیت برخوردار است، اما این موضوع مانع استنادپذیری آن نیست.

۲.۲. تعمیم‌پذیری لفظ قانون به قانون اساسی

در رد این ادعا که واژه «قانون» یا «قوانین» در قانون اساسی تنها منصرف به قوانین عادی و مصوبات مجلس شورای اسلامی است، در وهله نخست، مصادیق نقض قابل بیان است. برای مثال، بند ۲ اصل ۲ به ابتدای جمهوری اسلامی به ایمان به وحی الهی و نقش بنیادی آن در بیان قوانین

تصریح کرده است. مشخص است که قانون اساسی به‌عنوان مصداق اعلای هنجارهای قانونی در نظام حقوقی ایران نیز بر همین اساس تنظیم شده است. بنابراین، لفظ قوانین اعم از قانون اساسی و قوانین عادی است. افزون‌براین، اصل ۲ در مقام بیان اصول و مبانی، به کلیت جمهوری اسلامی نظر دارد و بی‌معناست که گفته شود در این اصل تنها قوانین عادی مورد نظر است.

در مثالی دیگر، اصل ۱۳ به آزادی اقلیت‌های دینی در مراسم دینی خود در حدود قانون تصریح کرده است. در این خصوص ممکن است ادعا شود که نمی‌توان با استناد به اطلاق قانون، آن را شامل قانون اساسی دانست؛ زیرا اساساً این اصل در مقام شناسایی اصل آزادی مزبور بوده است، اما از آنجاکه از اصول دیگر قانون اساسی مانند اصل ۴۶ می‌توان ضابطه‌ای را در این خصوص به دست آورد، می‌توان مدعی شد که ممنوعیت اضرار به غیر و تجاوز به منافع عمومی در اعمال حق یکی از حدودی است که داخل در «حدود قانون» اصل ۱۳ قرار می‌گیرد. بند ۷ اصل ۳ مبنی بر تکلیف دولت به «تأمین آزادی‌های سیاسی و اجتماعی در حدود قانون» نیز به همین ترتیب قابل تفسیر است. در واقع، قانون اساسی در اصول مختلفی خاصه اصول فصل ۳ قانون اساسی، نسبت به کیفیت تأمین آزادی‌های اساسی و حدود و ثغور آن‌ها ملاحظات را به تصریح درآورده است. از این رو لفظ قانون در این اصل را می‌توان هم مشتمل بر قانون اساسی و هم قوانین عادی در نظر گرفت. بند ۱۴ اصل ۳ مبنی بر «تأمین حقوق همه‌جانبه افراد از زن و مرد و ایجاد امنیت قضایی عادلانه برای همه و تساوی عموم در برابر قانون» نیز چنین است. در این بند، تساوی عموم در برابر مطلق قوانین مورد نظر است و از این رو شامل قانون اساسی نیز می‌شود. به بیان دیگر، معنا ندارد که تساوی عموم در برابر قوانین عادی مورد نظر باشد، اما تساوی در برابر قانون اساسی مطمح نظر نبوده باشد.

قطع نظر از بحث بالا که به‌طور جدلی به کار گرفته شد، می‌توان در اثبات شمول اصول ۱۶۶ و ۱۶۷ به قانون اساسی نیز سخن گفت. نخست آنکه، در اصل ۱۶۶ می‌توان استدلال و استناد به اصول را مشتمل بر اصول قانون اساسی نیز دانست. این مسئله یا به دلالت لفظ اصول قابل استنباط است یا چنانچه واژه اصول، ناظر بر اصول حقوقی - و نه اصول قانون اساسی - تفسیر شود، می‌توان به قیاس اولویت چنین برداشتی را موجه دانست؛ زیرا قانون اساسی به نسبت اصول حقوقی بدون تردید جایگاه بالاتری در سلسله‌مراتب هنجارهای حقوقی دارد و مشابه آن‌ها،

هریک از اصول قانون اساسی به موضوع مشخصی اختصاص دارد و در بسیاری موارد، تعیین حدود و ثغور و حتی برخی جزئیات توسط خود قانون اساسی صورت پذیرفته است. دوم آنکه، اصل ۱۶۷ به تکلیف قضا در یافتن حکم دعوی در «قوانین مدونه» تصریح کرده است. لفظ «قوانین مدونه» را می‌توان هم شامل قانون اساسی و هم قانون عادی قلمداد کرد؛ زیرا قانون اساسی نیز جزو قوانین مدونه است؛ چون اولاً، مرجع واضح قانون اساسی، قوه مؤسس است. ثانیاً، عنوانش قانون است و ثالثاً، شکل آن مدون است (ابریشمی راد و آیین‌نگینی، ۱۳۹۹، ص. ۱۰). افزون‌براین، دلیلی هم بر خروج قانون اساسی از این عنوان نداریم و اطلاق این واژه دست‌کم چنین اقتضایی دارد. در خصوص بخش اخیر اصل که بیان می‌دارد قاضی مکلف است اگر در قوانین مدونه حکم موضوع را نیافت، به منابع معتبر اسلامی رجوع کند نیز به نظر می‌رسد دلالت بر آن دارد که با توجه به وجود «قوانین مدونه» حتی به صورت قانون اساسی، قاضی نمی‌تواند و نباید در جست‌وجوی دیگر منابع باشد (پژوهشکده حقوق عمومی و بین‌الملل پژوهشگاه قوه قضائیه، ۱۳۹۲، ص. ۲۳). در واقع، اراده قانون‌گذار اساسی در اصل ۱۶۷ آن بوده است که در گام نخست، آن دسته از هنجارهای قانونی که تدوین یافته‌اند، مورد مراجعه باشند و پس از آن، نوبت به موارد غیرمدونی مانند «منابع معتبر اسلامی» و «فتاوی معتبر» برسد. براین اساس، می‌توان ادعا کرد که خبرگان قانون اساسی در مقام احصای مصادیق قوانین مدونه نبوده‌اند و اساساً آنچه در این خصوص وصف بنیادین داشته، قید «مدون»، آن هم به دلیل رعایت اقتضائات حاکمیت قانون و دولت مدرن و اجتناب از استناد به منابع غیرمدون در درجه نخست بوده است.

در پایان این قسمت، توجه به این نکته نیز لازم است که تفسیر شورای نگهبان از کلمه قوانین در اصل ۱۳۸ اختصاص به همین اصل دارد و قابل تعمیم به دیگر اصول قانون اساسی نیست. جدا از این موضوع، اساساً نظارت رئیس مجلس، نظارتی غیرقضایی است و گسترش سطح اعمال نظارتی آن به نظارتی که دادرسی می‌تواند با تفسیر قوانین از جمله قانون اساسی اعمال کند، مورد نظر قانون‌گذار اساسی نبوده است.

۳.۲. تفاوت تفسیر قضایی دادرسان با اعمال صلاحیت شورای نگهبان

آنچه مطابق اصل ۹۸ قانون اساسی به شورای نگهبان اختصاص یافته، ارائه تفسیر رسمی از اصول قانون اساسی با نصاب سه‌چهارم آراست. این تفاسیر به‌طورکلی صادر شده‌اند و مانند اصول قانون

اساسی لازم‌الاجرا قلمداد می‌شوند، اما آنچه دادرس انجام می‌دهد - چه در مقام تفسیر قانون اساسی و چه قوانین عادی - کاملاً موردی بوده و در همان پرونده لازم‌الاتباع است که احتمال نقض آن در مرحله بالاتر نیز وجود دارد. توجه به این نکته نیز ضروری است که خود شورای نگهبان در مقام نظارت بر عدم مغایرت مصوبات مجلس با قانون اساسی، در وهله نخست اقدام به تفسیر قانون اساسی و سپس مغایرت یا عدم مغایرت با قانون اساسی را اعلام می‌کند (تفسیر تطبیقی). این در حالی است که در هیچ‌یک از اصول قانون اساسی چنین صلاحیت تفسیری پیش‌بینی نشده است و به دلالت التزامی نظارت اساسی صورت می‌پذیرد. اساساً این تفسیر تطبیقی حتی برای خود اعضای شورای نگهبان نیز الزام‌آور نیست. از این رو صلاحیت تفسیر قانون اساسی به صراحت برای قضات پیش‌بینی نشده است و اصل ۷۳ نیز به مناسبت صدر آن، ظهور در قوانین عادی دارد، اما چنانچه پذیرفته شود که قضات در مقام تمییز حق در برخی موارد ناچار به استناد و مراجعه به قانون اساسی هستند، این موضوع هیچ منع و استبعاد ندارد و بلکه موجه‌تر نیز به نظر می‌آید. در تأیید این موضوع می‌توان به امکان استناد قضات دیوان عدالت اداری به قانون اساسی - در نظر و در عمل - اشاره داشت که به نوعی برداشت خود از قانون اساسی را در آن پرونده خاص و موردی اعتبار بخشیده و این موضوع، مغایر با صلاحیت شورای نگهبان قلمداد نشده است. بند ۸۰ ماده ۸۰ قانون دیوان عدالت اداری اصلاحی ۱۴۰۲/۲/۱۰، به صراحت یکی از دلایل و جهات اعتراض به مقررات در هیئت عمومی دیوان عدالت اداری را مغایرت آن با «قانون اساسی» عنوان کرده^۱ و از این رو این جواز به قضات دیوان داده شده است.

۴.۲. امکان‌پذیری اعمال نظارت اساسی توسط محاکم

امکان‌پذیری استناد محاکم به قانون اساسی ممکن است منجر به عدم اجرای قانون عادی توسط قضات شود. این بدان معناست که دو نظارت اساسی یعنی نظارت بر مصوبه یا قانون مبنی بر عدم

۱. ماده ۸۰ (اصلاحی ۱۴۰۲/۲/۱۰): «تقاضای ابطال مصوبات در هیئت عمومی دیوان با تقدیم دادخواست انجام می‌گیرد. در

دادخواست مذکور، تصریح به موارد زیر ضروری است:

... ت - دلایل و جهات اعتراض از حیث مغایرت مصوبه با شرع یا قانون اساسی یا سایر قوانین یا خروج از اختیارات مرجع تصویب‌کننده...».

مغایرت با قانون اساسی قابلیت اعمال دارد. یکی به صورت پیشینی توسط شورای نگهبان نسبت به مصوبات مجلس شورای اسلامی و دیگری در مقام اجرا توسط قضات محاکم نسبت به مصوباتی که لباس قانون بر تن کرده‌اند. این در حالی است که پذیرش اعمال دو نظارت اساسی دلیلی ندارد. با وجود این، این مسئله از چند بعد قابل بررسی و واکاوی است.

نخست آنکه، نظارت پیشینی شورای نگهبان با نظارت پسینی که توسط قضات اعمال شود، تفاوت دارد. اولی به صورت ذهنی و انتزاعی اعمال می‌شود و دومی کاملاً عینی است و مبتنی بر شواهد و مستندات مشخص. از این رو بسیار محتمل است که در نظارت پسینی ناظر بر قوانین به دلیل شرایط محیطی حاکم بر پرونده به ابعاد و ملاحظات توجه شود که اساساً در نظارت ذهنی ملحوظ نبوده‌اند. بر این اساس، هر چند دشوار، اما چنانچه احراز شود اظهار نظر دادرس بر مبنای فرضی است که مورد نظر شورای نگهبان نبوده است، بررسی دوباره آن ماده یا مواد قانونی را کاملاً موجه می‌سازد. یکی از فروضی که می‌توان در این خصوص بدان تمسک کرد، مواردی است که شورای نگهبان بر مبنای «استظهار» خود به اعلام عدم مغایرت اقدام کرده است. استظهار برداشتی است که شورا مبتنی بر آن اعلام نظر کرده است. از این رو چنانچه پس از فرایند تبدیل مصوبه به قانون، کاشف به عمل آید که استظهار شورا درست و مطابق واقع نبوده است، دادرس می‌تواند برخلاف آنچه توسط شورا به طور رسمی ابراز شده است، به موضوع ورود کند که البته شأن قاضی در این خصوص، ابطال نیست و تنها می‌تواند از اجرای آن قانون خودداری ورزد^۱ (منصوریان و فرهمند، ۱۴۰۳، ص. ۱۳۳).

دوم اینکه، شورای نگهبان تنها بر مصوبات مجلس شورای اسلامی نظارت اساسی اعمال می‌کند و بر دیگر مصوبات لازم‌الاجرای دیگر از حیث عدم مغایرت با قانون اساسی نظارتی ندارد. قوانین پیش از انقلاب، قوانین مصوب شورای انقلاب و مصوبات لازم‌الاجرای شوراهای فراقوه‌ای

۱. برای مثال، می‌توان به اظهار نظر شماره ۹۸/۱۰۲/۱۵۴۴۲ مورخ ۱۳۸۹/۱۱/۹ شورای نگهبان در خصوص طرح دوفوریتی شفافیت و نظارت بر تأمین مالی فعالیت‌های انتخاباتی مصوب ۱۳۸۹/۱۱/۶ اشاره کرد که با این استدلال مورد تأیید شورا قرار گرفت: «تبصره ۲ ماده ۴ مصوبه، با استظهار به اینکه منظور از مشخص نبودن پرداخت‌کننده کمک این است که فرد مذکور به هیچ‌عنوان قابل تشخیص نباشد و همچنین، منظور از اشتباه نیز این است که اشتباه سهوی نباشد، مغایر با موازین شرع و قانون اساسی شناخته نشد».

از این دست هستند. در این موارد، عدم پذیرش نظارت اساسی محاکم - دست‌کم در عدم اجرا و نه ابطال آن‌ها - خلأ نظارت‌ناپذیری برخی هنجارهای قانونی را در نظام حقوقی ایران پدید می‌آورد که با وظیفه ذاتی قضاات در اجرای قانون صحیح و معتبر نیز هماهنگ نیست. از این‌رو در چنین مواردی، نپذیرفتن استناد به قانون اساسی موجب می‌شود که قانون اساسی در معرض نقض و تعدی قرار داده شود و این نقض غرض است.

سوم اینکه، این مسئله موجب می‌شود تشستی در آرا به وجود آید و قوانین عادی در برخی فروع اجرا نشوند، اما از این‌رو که موجب تضمین قانون اساسی و اجرای قانون درست می‌شود، قابل دفاع است. همچنین، در مواردی که قاضی به‌طور مشخص با استناد به قانون اساسی از اجرای قانون عادی خودداری می‌ورزد، جدا از اینکه این موضوع الزاماً باید با استدلال لازم و مناسب همراه باشد، اثر آن موردی و خاص است؛ یعنی نه تنها در مرحله تجدیدنظر قابل نقض است، بلکه به دیگر پرونده‌ها نیز تسری نمی‌یابد. به عبارت دیگر، جدا از آنکه استنباط قاضی در چنین مواردی در عدم اجرای قانون تنها در همان پرونده جریان می‌یابد، قانون مورد نظر همچنان معتبر شمرده می‌شود و قضاات دیگر محاکم می‌توانند به آن استناد و آن را اجرا کنند. امکان تجدیدنظرخواهی نیز می‌تواند خطای احتمالی قاضی را در رابطه با عدم اجرای آن قانون برطرف کند؛ چنان‌که فرض تجدیدنظرخواهی در دیگر موارد نیز - مانند استناد نادرست به قانون یا اشتباه در استنباط از قانون - مفید واقع می‌شود و خطای احتمالی را پوشش می‌دهد. بنابراین، چنانچه قاضی از اجرای قانون عادی با استناد به قانون اساسی خودداری کرد، این خودداری از اجرا اولاً، اثر تعمیم‌پذیری به دیگر پرونده‌ها ندارد و ثانیاً، در مرحله بعدی رسیدگی قابل جبران است.

از این‌رو قدر مسلم در مواردی که نظارت اساسی توسط شورای نگهبان صورت نپذیرفته است؛ یعنی مواردی مانند قوانین پیش از انقلاب، قوانین مصوب شورای انقلاب یا مصوبات شوراهای عالی مانند شورای عالی انقلاب فرهنگی و شورای عالی فضای مجازی که توسط شورای نگهبان نظارت نشده و اساساً فرض نظارتی دیگری در خصوص آن‌ها پیش‌بینی نشده است و امکان مغایرت آن‌ها با قانون اساسی وجود دارد یا در مصادیق مورد نظارت شورا، در فرض احراز و اثبات دلیل جدید یا فرضی که مورد نظر شورای نگهبان نبوده است یا در صورت اثبات خلاف استظهار شورای نگهبان می‌توان استناد قضاات به قانون اساسی و عدم اجرای قانون یا مصوبه

لازم الاجرای مغایر با قانون اساسی را موجه دانست.

نتیجه‌گیری

این موضوع که قضات دادگاه‌ها اختیار استناد مستقل به قانون اساسی را دارند یا اینکه حق استناد ندارند و استناد به قانون اساسی تنها در مقام تقویت نظر صحیح است، موضوعی مناقشه‌برانگیز و محل تأمل است. فرضیه این پژوهش آن بود که خاصه بر مبنای اصل ۱۶۶ قانون اساسی، قضات می‌توانند در مقام صدور رأی، اصول قانون اساسی را به‌طور مستقل مستند قرار دهند و به صدور حکم اقدام کنند که این مسئله با رد ادله رقیب و اثبات دیدگاه مورد ادعا تحلیل شد.

در واقع، استدلال و استناد به اصول در اصل ۱۶۶ را می‌توان شامل اصول قانون اساسی دانست. این مسئله به دلالت لفظ اصول قابل برداشت است. همچنین، اگر واژه اصول را ناظر بر اصول حقوقی - و نه اصول قانون اساسی - قلمداد کنیم، به قیاس اولویت چنین برداشتی باز هم موجه خواهد بود؛ زیرا قانون اساسی به نسبت اصول حقوقی بدون تردید جایگاه بالاتری در سلسله مراتب هنجارهای حقوقی دارد و مشابه آن‌ها، هریک از اصول قانون اساسی به موضوع مشخصی اختصاص دارد و در بسیاری موارد، تعیین حدود و ثغور و حتی برخی جزئیات توسط خود قانون اساسی صورت پذیرفته است. به بیان دیگر، قانون اساسی وفق اصل ۱۶۶ منعی در استناد محاکم به موارد دارای وصف کلی نداشته و حتی به جواز آن نظر داده است. یافتن حکم دعوی در قوانین مدونه، قانون اساسی را نیز دربرمی‌گیرد. قانون اساسی از لحاظ شکلی و ماهوی جزو قوانین مدونه است و مادامی که دلیلی بر خروج قانون اساسی از این عنوان نداریم، اطلاق این واژه دست‌کم چنین اقتضایی دارد.

همچنین، اینکه ادعا شود قانون اساسی چون کلی است، قابلیت استناد ندارد و برای عمل به آن باید جزئیاتش بیان شود، موضوعی مردود است. استناد به قانون اساسی با اجرای آن تفاوت دارد و عدم ذکر جزئیات مانعی در استناد کردن قاضی به وجود نمی‌آورد. همچنین، هریک از اصول قانون اساسی حاوی موضوع و مسئله‌ای محوری و معین است که این موضوع ممکن است به اصول و مبانی نظام، حقوق و آزادی‌ها، صلاحیت قوا و نهادهای اساسی و روابط قوا با یکدیگر مربوط باشد. از این رو نفس امکان استنادپذیری به این موضوعات و مسائل انکارناپذیر است. این اصول در بسیاری موارد حاوی جزئیاتی نیز هستند که برای قانون‌گذار عادی تعیین تکلیف می‌کند

و استناد به این موارد تردیدناپذیر است.

صلاحیت قضات در استناد و مراجعه به قانون اساسی در مقام تمییز حق، تداخلی با صلاحیت شورای نگهبان در تفسیر قانون اساسی ندارد؛ زیرا تفسیر رسمی شورا کلی است - و نه موردی - و قطعی و نهایی و لازم‌الاتباع به شمار می‌آید. در تأیید این موضوع می‌توان به امکان استناد قضات دیوان عدالت اداری به قانون اساسی وفق بند ت ماده ۸۰ قانون دیوان عدالت اداری اصلاحی ۱۴۰۲/۲/۱۰ اشاره داشت. به همین ترتیب نیز در مواردی که نظارت اساسی توسط شورای نگهبان صورت پذیرفته است یا در مصادیق مورد نظارت شورا، در فرض احراز دلیل جدید یا فرض مغفول یا اثبات خلاف استظهار شورای نگهبان، می‌توان استناد قضات به قانون اساسی و عدم اجرای قانون یا مصوبه لازم‌الاجرای مغایر با قانون اساسی را موجه دانست.

منابع

- ۱) آزمایش، علی (۱۳۵۰). مسئله مغایرت قانون با قانون برتر در حقوق ایران. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۱۰.
- ۲) آقایی طوق، مسلم و لطفی، حسن (۱۴۰۰). حقوق اداری ۱. چاپ ۲، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۳) ابریشمی راد، محمدمین و آیینه‌نگینی، حسین (۱۳۹۹). استنادپذیری هنجارهای برتر حقوقی در محاکم با مطالعه موردی رویه دیوان عدالت اداری. اندیشه‌های حقوق عمومی، سال ۱۰، پیاپی ۱۸، شماره ۱.
- ۴) امامی، محمد و شاکری، حمید (۱۳۹۶). نقش دادرسی اداری در صیانت از قانون اساسی با تأکید بر دیوان عدالت اداری. فصلنامه قضاوت، دوره ۱۷، شماره ۸۹.
- ۵) پژوهشکده حقوق عمومی و بین‌الملل پژوهشگاه قوه قضائیه (۱۳۹۲). قابلیت استناد محاکم عادی به قانون اساسی. نشست تخصصی گروه حقوق اساسی.
- ۶) تقی‌زاده، جواد، نجابت‌خواه، مرتضی و قلی‌زاده، عادل (۱۳۹۴). مسئله نظارت اساسی قضات محاکم بر قوانین عادی. فصلنامه راهبرد، سال ۲۴، شماره ۷۶.
- ۷) حبیب‌زاده، توکل (۱۳۹۵). دادرسی اساسی در ایالات متحده آمریکا، در: دادرسی اساسی تطبیقی؛ مطالعه مبانی، ساختارها و صلاحیتهای نهاد دادرسی اساسی، زیر نظر سیدمحمد مهدی غمامی. تهران: پژوهشکده شورای نگهبان.
- ۸) رضایی، زیبا (۱۳۹۶). استناد به قانون اساسی در رویه هیئت عمومی دیوان عدالت اداری (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه قم.
- ۹) سودمندی، عبدالمجید (۱۳۹۷). مستدل و مستند بودن آرای هیئت عمومی دیوان عدالت اداری؛ ایراد در استناد به قانون اساسی. پژوهش حقوق عمومی، صص. ۲۶۱-۲۸۹. doi: 10.22054/qjpl.2019.25227
- ۱۰) ضرونی، داریوش، گرجی ازندریانی، علی‌اکبر و بهبودیان، بهروز (۱۴۰۱). استنادپذیری اصول قانون اساسی در آرای محاکم. پژوهش حقوق عمومی، دانشگاه علامه طباطبایی، دوره ۲۳، شماره ۷۴. doi: 10.22054/qjpl.2021.58018.2546
- ۱۱) عباسی لاهیجی، بیژن (۱۳۹۶). مبانی حقوق اساسی. چاپ ۵، تهران: جنگل.
- ۱۲) علم‌الهدی، سیدحجت‌الله و مهرپور، حسین (۱۳۹۶). تحلیل امکان استناد دیوان عدالت اداری به قانون اساسی. فصلنامه راهبرد، سال ۲۶، شماره ۸۳.
- ۱۳) قاضی، ابوالفضل (۱۳۹۳). بایسته‌های حقوق اساسی. چاپ ۴۹، تهران: میزان.

امکان‌سنجی استناد مستقل قضاات به قانون اساسی در حقوق ایران | مهدی فرهمند و مصطفی منصوریان
پژوهش‌نامه حقوق اسلامی ۱۴۲۹

- (۱۴) منصوریان، مصطفی و فرهمند، مهدی (۱۴۰۳). امکان‌سنجی استناد قضاات به قانون اساسی در عدم اجرای قوانین مغایر با آن. دانش حقوق عمومی، سال ۱۳، شماره ۲، شماره پیاپی ۴۴، ۱۳۳-۱۵۴.
- (۱۵) هاشمی، سیدمحمد (۱۳۸۲). از فلسفه سیاسی تا حقوق اساسی. فصلنامه حقوق اساسی، شماره ۱.

References

- 1) Abbasi Lahiji, Bizhan (1396 SH/2017). *Mabānī-ye Hoqūq-e Asāsī* [Foundations of Constitutional Law] (5th ed.). Tehran: Jangal [in Persian].
- 2) Abrishami Rad, Mohammadamin, & Ayineh-Negini, Hossein (1399 SH/2020). *Estenādpazīri-ye Hanjārḥā-ye Bartar-e Hoqūqī dar Maḥākem bā Moṭāle‘eh-ye Mowredī-ye Raviyeh-ye Dīvān-e ‘Edālat-e Edārī* [The Citability of Superior Legal Norms in Courts with a Case Study of the Practice of the Administrative Justice Court]. *Andishehha-ye Hoquq-e Omumi* [Public Law Thoughts], 10(18), 1 [in Persian].
- 3) Alamolhoda, Seyyed Hojjatollah, & Mehrpour, Hossein (1396 SH/2017). *Tahlīl-e Emkān-e Estenād-e Dīvān-e ‘Edālat-e Edārī be Qānūn-e Asāsī* [Analysis of the Possibility of Invocation of the Constitution by the Administrative Justice Court]. *Faṣlnameh-ye Rāhbord* [Rahbord Quarterly], 26(83) [in Persian].
- 4) Aqayi Tuq, Moslem, & Lotfi, Hasan (1400 SH/2021). *Hoqūq-e Edārī 1* [Administrative Law 1] (2nd ed.). Tehran: Enteshār Joint Stock Company [in Persian].
- 5) Azmayesh, Ali (1350 SH/1971). *Mas‘aleh-ye Mogāyarat-e Qānūn bā Qānūn-e Bartar dar Hoqūq-e Īrān* [The Issue of Conflict of a Law with a Superior Law in Iranian Law]. *Majalleh-ye Dāneškadeh-ye Hoqūq va ‘Olūm-e Siyāsī-ye Dānešgāh-e Tehrān* [Journal of the Faculty of Law and Political Science of the University of Tehran], No. 10 [in Persian].
- 6) Emami, Mohammad, & Shakeri, Hamid (1396 SH/2017). *Naqš-e Dādrasī-ye Edārī dar Šiyānat az Qānūn-e Asāsī bā Ta‘kīd bar Dīvān-e ‘Edālat-e Edārī* [The Role of Administrative Adjudication in Safeguarding the Constitution with Emphasis on the Administrative Justice Court]. *Faṣlnameh-ye Qazāvat* [Judicature Quarterly], 17(89) [in Persian].
- 7) Habibzadeh, Tavakkol (1395 SH/2016). *Dādrasī-ye Asāsī dar Īyālāt-e Mottaḥedeh-ye Āmrīkā* [Constitutional Adjudication in the United States of America]. In *Dādrasī-ye Asāsī-ye Taṭbīqī; Moṭāle‘eh-ye Mabānī, Sāktārḥā va Šalāḥiyathā-ye Nahād-e Dādrasī-ye Asāsī* [Comparative Constitutional Adjudication; A Study of the Foundations, Structures, and Jurisdictions of the Institution of Constitutional Adjudication] (under the supervision of Seyyed Mohammadmahdi Ghamami). Tehran: Guardian Council Research Institute [in Persian].
- 8) Hashemi, Seyyed Mohammad (1382 SH/2003). *Az Falsafeh-ye Siyāsī tā Hoqūq-e Asāsī* [From Political Philosophy to Constitutional Law]. *Faṣlnameh-ye Hoqūq-e Asāsī* [Quarterly Journal of Constitutional Law], No. 1 [in Persian].
- 9) Mansourian, Mostafa, & Farahmand, Mahdi (1403 SH/2024). *Emkānsanjī-ye Estenād-e Qozāt be Qānūn-e Asāsī dar ‘Adam-e Ejra-ye Qavānīn-e Mogāyer bā Ān* [Feasibility of Judges’ Invocation of the Constitution in Refraining from Enforcing Laws Contrary to It]. *Dāneš-e Hoqūq-e ‘Omūmī* [Public Law Knowledge], 13(2/44), 133–154 [in Persian].
- 10) Public and International Law Research Institute, Judiciary Research Institute (1392 SH/2013). *Qābeliyat-e estenād-e maḥākem-e ‘ādī be qānūn-e asāsī* [The

ability of ordinary courts to invoke the Constitution]. Nešast-e takhaššoši-ye gorūh-e hoqūq-e asāsī [Specialized Meeting of the Constitutional Law Group] [in Persian].

- 11) Qazi, Abolfazl (1393 SH/2014). Bāyestehhā-ye Hoqūq-e Asāsī [Essentials of Constitutional Law] (49th ed.). Tehran: Mizan [in Persian].
- 12) Rezaei, Ziba (1396 SH/2017). Estenād be Qānūn-e Asāsī dar Ravīyeh-ye Hey'at-e 'Omūmī-ye Dīvān-e 'Edālat-e Edārī [Invocation of the Constitution in the Practice of the General Assembly of the Administrative Justice Court] (Master's thesis). University of Qom [in Persian].
- 13) Soudmandi, Abdolmajid (1397 SH/2018). Mostadal va Mostanad Būdan-e Ārā-ye Hey'at-e 'Omūmī-ye Dīvān-e 'Edālat-e Edārī; Īrād dar Estenād be Qānūn-e Asāsī [The Reasoned and Documented Nature of the Decisions of the General Assembly of the Administrative Justice Court; Objection to Invoking the Constitution]. Pazhuhesh-e Hoquq-e Omumi [Public Law Research], pp. 261-289. doi:10.22054/qjpl.2019.25227 [in Persian].
- 14) Taqizadeh, Javad, Nejabatkhah, Morteza, & Qolizadeh, Adeleh (1394 SH/2015). Mas'aleh-ye Nezārat-e Asāsī-ye Qozāt-e Maḥākem bar Qavānīn-e 'Ādī [The Issue of Constitutional Review by Judges of Courts over Ordinary Laws]. Faşlnameh-ye Rāhbord [Rahbord Quarterly], 24(76) [in Persian].
- 15) Zaruni, Daryoush, Gorji Azandariani, Aliakbar, & Behboudian, Behrouz (1401 SH/2022). Estenādpazirī-ye Oşul-e Qānūn-e Asāsī dar Ārā-ye Maḥākem [The Citability of Constitutional Principles in Court Judgments]. Pazhuhesh-e Hoquq-e Omumi [Public Law Research], Allameh Tabataba'i University, 23(74). doi:10.22054/qjpl.2021.58018.2546 [in Persian].

